

МОНГОЛ УЛСЫН ХИЛИЙН БОЛОН ХИЛ ХАМГААЛАЛТЫН ТҮҮХИЙГ БАЯЖУУЛЬЯ

*Доктор, профессор Цагааны Ганболд
Ахлах судлаач, Дэд хурандаа М.Ганбаатар.*

ДХИС. Нэгдсэн хүрээлэн. Хилийн аюулгүй байдал судлалын хүрээлэн

Саяхан Сэлэнгэ аймгийн нутагт орших домогт Буур хээрийн талд, Буур голын эхэнд МУ-ын хилийн болон хил хамгаалалтын түүхийг баяжуулсан томоохон үйл явдал болсныг мэдээлж байгаадаа, тэр үйл явдлын гэрч, оролцогч, санаачлагч болсондоо баяртай байна.

Буур хээрийн тал, Буур голын хөндий Монгол Улсын хувь заяаны түүхийн хүрдийг эргүүлсэн олон томоохон үйл явдлууд өрнөж байсан домог түүхт, ариун дагшин газар билээ.

Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод оршин суугч Ө.Бавуу, “Хил судлал” сэтгүүлийн эрхлэгч, доктор, профессор, хурандаа Ц.Ганболд, ДХИС-ийн Эрдэм шинжилгээний нэгдсэн хүрээлэнгийн Хилийн аюулгүй байдал судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, дэд хурандаа М.Ганбаатар, Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлах ХЦ-ийн...дугаар ангийн захирагч, хурандаа Б.Гантөмөр, захирагчийн орлогч, дэд хурандаа Г.Мягмардорж, дэд хурандаа Б.Баянмөнх бид 1727 оны 8 дугаар сарын 20-ны өдөр Хаант Орос-Манж Чин гүрний хооронд улсын хил тогтоосон гэрээг байгуулж батламжилсан Буур голын эхэнд орших, Хиагт хотоос 12 км-т орших эртний **Буур хилийн харуул** байрлаж байсан газрыг олж тогтоов.

Уг түүхэн газруудыг олж тогтохдоо гадаад, дотоодын орос, монгол, манж,

хятад хэл дээрх түүхэн эх сурвалжууд, тэдгээрт тэмдэглэгдэн үлдсэн газар орны болон тоон өгөгдөхүүн, Манжийн үеийн болон өнөөгийн байр зүйн зураг ашиглан холболт хийх, газар оронд үзлэг хийх, байр зүйн болон хээрийн хэмжилт хийх, хилийн газар зүй, түүхэн газар зүйн судалгааны түгээмэл аргууд, орон нутгийн иргэдийн дунд үе дамжин, ам дамжин яригдаж үлдсэн домог, хууч яриа, түүхэн үйл явдлуудыг улируулан, мөшгин судлах зэрэг аргуудыг ашигласан болно.

(1 версть 1050 м-тэй тэнцдэг). Манай өвөг дээдэс газар орны хэмжээг маш өндөр нарийвчлалтай бараг метрийн зөрүүгүй тогтоож байсан нь үнэхээр гайхал төрүүлж байлаа.

Буурын хилийн харуулын байр нь 1932 он хүртэл хадгалагдаж байсан ба тэр орчимд Алтанбулаг сумын “Хөдөлмөр” нэгдлийн бригадын төв, ЗХУ-ын Скот импортын мал бааз, контор байсан ба 1973 онд татан буугдаж, барилга байшинг нь Алтанбулаг, Шаамар сум, аймгийн төв рүү зөөвөрлөн авчээ.

Эх сурвалжуудад: Гэрээг 1727 оны 8 дугаар сарын 20-ны өдөр Хиагтаас 8 версть газар орших Буур голын хөвөөн дээр байгуулснаар түүхэнд Буурын гэрээ гэж нэрлэгдэх болсон.

Энэ гэрээгээр Оросын өмнөд хил Хиагтаас Енисей мөрний эх хүрэн, баруунаас цаашлан Горбицы гол хүртэл

тогтоогдов³⁹.

“Хөрш Монгол Улсад Хиагтаас 8 версть газарт Буурын гол гэж нэрлэгдэх ихээхэн талбайг эзэлсэн намаг байх бөгөөд намгийн баялаг ан, шувуугаараа Хиагтын анчдын хорхойг хөдөлгөхийн зэрэгцээ 1700-аад оны эхээр Манжтай “Буринский трактат” хэмээх хилийн гэрээг энд байгуулсан түүхээрээ алдаршсан”⁴⁰ гэжээ.

Өөр эх сурвалжид: “Хиагтаас 20 версть газар орших Буур голын эхэнд..⁴¹” гэж дурьдсан байдаг.

Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоох ажиллагаа 1727 оны 4-р сарын 12-ны өдөр Халхын Түшээт хан аймгийн Цэрэнжав гүний хошууны нутаг Буур голын эх Буур харуулын нутаг дээр эхэлжээ. Энэ ажиллагаанд Хаант Орос улсыг төлөөлөх бүрэн эрхтэй комиссыг Сава Владислав Рагузинский гүн тэргүүлж, түүний нарийн бичгийн дарга Глазунов, Илийский, хязгаарын цэргийн комиссар Иван, Глобунов нар болон Халхаас Оросын нутагт цагаачилж суурьшсан Харгана отгийн зайсан Олборын Даш, отгийн засуул Болтрого нар, Манж чин улсын талаас томилогдсон бүрэн эрхт комиссыг ван Цэрэн эфү тэргүүлж,

Манж чин улсаас Халхад суугаа амбан сайд Амба сэгэ, түшмэл Түлишээк, манжийн дэд зэргийн хиа Хувьт, Гадаад монголын төрийг засах яамны түшмэл хаван Наянтай, түшмэл Нямдолцон нар оролцжээ. Талуудын комисс нь бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ 1727 оны 4-р сарын 22-ны өдөр Бүрхэтэй уулын баруун өмнөд этгээдээс 7 км зайтай орших Ноёны уулын оройд гарцгаан, нэгэн овоог чулуугаар босгож дор бүрнээ олбог дэвсэн сууцгааж, Голын овоо хэмээн нэрлээд, ёслол үйлдсэний дараа Буур харуулын байранд ирж хэлэлцээр эхэлжээ. “Буурын гэрээ”-гээр 2 тал хүлээсэн үүргийхээ эхний хэсгийн ажлыг Голын овооноос баруун, зүүн чиглэлд нэгэн зэрэг эхэлж, мөн оны 8-р сарын 21-ний өдөр хүртэл 152 хоногийн турш гүйцэтгэжээ. Тэд тус бүрийн хийсэн ажлын тайлан, тэмдэглэлүүдээ мөн оны 10-р сарын 21-ийг хүртэл нэгтгэн боловсруулж 10-р сарын 22-ны өдөр Шавинайн даваан дээр уулзан, тус тусын материалаа солилцож, хил тогтоох ажиллагаа өндөрлөсний билэгдэл болгон чулуун овоо босгожээ.

Энэхүү материалаас үзэхэд нарийвчлан тогтоосон хилийн зурвасын дагуу 58 хос овоог чулуугаар босгож, тэдгээрийн газар зүйн байршлын цэгүүдийг монголын уламжлалт 24 зүг чигээр, овоо хоорондын зайг газар, алхам, тохой, төө гэх мэт монгол хэмжүүрийн нэгжээр илэрхийлжээ.

Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоосон өдөр бүрийн тэмдэглэл, бусад баримт бичгийг 2 талаас солилцсон тухай протоколд Манж чин улсын талыг төлөөлж ван Цэрэн Эфү, Хаант Орос улсын талыг төлөөлж Сава

³⁹ Русско-Китайские договорно-правовые акты (1689-1916) Сост. И.Т.Морозов, В.С.Мясников. М., 2004. С.30-32.

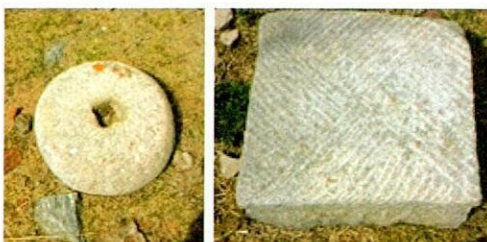
⁴⁰ Г.М.Осокин. На границе Монголии. Очерки и материалы к этнографии юго-западного Забайкалья. 1906. С.16.

⁴¹ Сычевский Е.И. Историческая записка о китайской границе, составленная советником Троицко-Савского пограничного правления Сычевским в 1846 году / сообщ. В. Н. Баснин изд. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те. - Москва: В Универ. тип., 1875. С.18.

Владислав Рагузинский гүн нар гарын үсэг зуржээ⁴².

*Буур хилийн харуулын туурин дээр
(Баруун талаас ХЦ-ийн дугаар ангийн
захирагч, хурандаа Б.Гантөмөр, доктор,
профессор Ө.Бавуу, Ц.Ганболд нар)*

*Буур харуулын туурин дээр байгаа
өвөрмөц чулуунууд*

Төгсгөө булаг: (Мааньт чулууны хөтөл) Алтанбулаг сумын төвөөс 5-6 км зайд Сэлэмт хөшөө байдаг. Хөшөө босгосон өндөрлөгийг Мааньт чулууны хөтөл гэж нэрлэдэг ба түүний баруун урд талд элсэн довцогоос эх авсан булгийг Төгсгөө булаг гэдэг.

Төгсгөө булаг бол эртний уламжлалт хилийн ууулзалт хийж байсан газар байх бөгөөд энд хоёр талаас уулзан майхан, палаткаа барин, хивс, ширдгээ дэвсэж, идээ будаагаа дэлгэн Төгсгөөгийн хэрэг шийдвэрлэдэг байжээ⁴³. **(Төгсгөөгийн хэрэг гэж улс, аймаг, хошууд хооронд ард иргэн дутаан одсон, автсан зэрэг албат харьяатын маргаантай хэрэг**

⁴² Ө.Бавуу. Буурын гэрээ, түүний үр дагавар. Сүхбаатар хот. 2018 он

⁴³ Б.Цэдэн-Иш. Монгол Улсын хил бүрэлдэн тогтсон түүхээс. УБ. 2011 он.

шийдэхийг Манжийн үед нэрлэдэг байсан).

Төгсгөө булаг

*Төгсгөө булгийн баруун талд орших
зүлэг бүхий хэсэгхэн тэгш энэ газар бол
бидний өвөг дээдэс, харуул зангиуд хилийн
уулзалтаа хийж байсан газар болой.*

Дундын буюу голын овоог доктор Б.Цэдэн-Иш, хурандаа Г.Хүүжий нарын тодорхойлон үлдээсэн сурвалж дагуу олж, ахмад хилчдийн залгамж болсон залуу үедээ зааж үлдээсэнд гол ач холбогдол оршино.

Дундын овоо нь Алтанбулаг суурин болон Хиагтын голын баруун талд, Эрээн хамар өндөрлөгийн оройн үл ялих нахиу дээр улсын хилийн шугам, монголын хилийн торон саад хоёрын хооронд шороо овоолж босгосон ганц овоо байна. Овооны өндөр нь 1м, сууриараа өргөн нь 3 м орчим, гадна талаараа хээрийн өвс ургаж хөрсжсөн, ойрхон очихгүй бол газрын гадаргуугаас онц их ялгагдахгүй болсон байлаа. Овооны баруун талаар элсэрхэг хөрстэй жалга хойноос урагш уруудсан тогтоцтой, хойд талд 200 м хэтрэхгүй зайд Монгол-Оросын 650 дугаар тэмдэг, Оросын манааны газар дээр ил

барьсан байр харагдана. Зүүн талаар нь Хиагтын голын баруун эрэг буюу Эрээн хамрын зүүн хажуугийн эгц ташуу хүр байна. Зүүн өмнө талд 500 м орчимд хуучин Дөрвөлжин сүмийн суурин дээр босгосон дурсгалын самбар байна.

Дундын овооны байршил нь 1727 оны 10 дугаар сарын 12-ны өдөр Эргүнэ мөрний Авгайт уулнаа Манж-Оросын хооронд солилцсон солилцох бичиг, хилийн овоо тэмдгийн данс бүртгэлд тэмдэглэсэнтэй газар орны шинж байдлын хувьд тохирч байна⁴⁴.

Ухаант ахмад үе минь бидэндээ хилийн түүхийн ямар их мэдлэг, мэдээлэл, өв үлдээгээ бэ?. Уг овоог босгоод 300 орчим жил болж байгаа, дан шороогоор босгосон учраас цагийн эрхээр атаршин мэдэхгүй хүнд бол жижигхэн ногоон довцог /Бугор/ болсон байна. Хашиж хамгаалах, тайлбар самбар зэргийг хийх зайлшгүй шаардлагатай.

Нутгийн хүмүүс, манай нөхдүүд дундын буюу голын овоог Оргойт харуулын зүүн талд орших өндөрлөг дээр босгосон овоо гэж андуурдаг бололтой.

Түүхт Дундын овоон дээр

Одоогийн Номтын хилийн заставын харуцсан хэсэгт хилийн 645 дугаар баганын хажууд орших 1727 онд босгосон хилийн түүхт хос овоо (Оросын талд нэг нь байгаа бөгөөд 297 жилийн өмнө босгосон яг тэр хэвээрээ хадгалагдан үлджээ).

Монгол Улсын хилийн түүхт эдгээр газруудыг хамгаалалтад авч хөшөө, дурсгалын самбар босгон тохижуулах, мөнхжүүлэх, сурталчилах, аялал жуулчлалын замналд оруулах нь түүхийн, танин мэдэхүйн, хамгаалж буй хязгаар нутгаараа бахархах, эх оронч, хилч үзлийг төлөвшүүлэхэд ихээхэн ач холбогдолтой юм.

Сэлэнгэ аймагт байрлах хилийн ангийн захиарагч, хурандаа Б.Гантөмөр, В.Намхайнямбуу нар аймгийн удирдлагатай хамтран ажиллаж, түүхэн газарт бүтээн байгуулалтын ажил хийхээ илэрхийлж, бүхий л бололцоогоор тусалж, хамтран ажилласанд талархалаа.

Хилчин бидний саналыг хүлээн авч дэмжин, хамтран ажиллаж, мэдлэг, мэдээллээ харамгүй хуваалцсан Ө.Бавуу гуайд урт удаан наслахын, бүтээл туурвилын өндөр амжилт хүсч байгаагаа энэ ялдамд дахин илэрхийлье.

Эдгээр түүхэн газруудыг тогтоох асуудлыг яаравчлан зүтгэсний учир нь Буур голын эх, Буур хээрийн

⁴⁴ Г.Хүүжий. Монгол Улсын хилийн түүхэнд холбогдох зарим асуудлууд. УБ., 2003 он. х-153-154

талд иргэдэд газар олгох шийдвэр гарсан байгаагаас үүдэлтэй. Энэ орчим хувийн өмчлөлд орчихвол хүндрэлтэй асуудал үүсэх боломжтой юм. Нэг айлын хашаанд ороод, ОО барьчихвий, чулуунуудыг нь зөөгөөд гэр даруулчих юм уу, малын хашаандаа нэмэрлэхивий, хонжоо харж жоорлочихоод үнэ хаяад гүрийчих вий яанаа гэдгээс үнэнхүү айна.

Хүдэрийн хилийн заставаар орохдоо, тэдний хариуцсан хэсэгт орших Дорнодын Чулуунхороотод байх “Чингисийн далан-Чингис вал”-тай адил Хишигтийн тохойгоос 22 гаруй км урт үргэлжилж, 7 км гаруй тасарч цааш 10 км орчим үргэлжилж, Эмээлтийн уулын шилээр давж Хэнтийн нуруу чиглэсэн адил нэртэй “Чингисийн далан” байдгийг болон Хүдэрийн хилийн 8 дугаар, Уялгын хилийн 9 дүгээр түүхэн овоодын байрлалыг очиж үзээгүй учраас өөрийн уншиж мэдсэний хэмжээнд зааж өгч, олохыг, очиж үзэхийг хүсэв. Мөн Хүдэр сумаас баруун хойш 5-6 км-т орших Хүдэр харуулын занги асан Цэрэнбалжир /нутгийнхан Балжир галдаа гэдэг/ галдаагийн өвөлжөөг зааж өгөв.

Буриад зоны шүтээн Хөхтэй хан хайрхан өнөөгийн Уялга харуулын ойролцоо хилийн цаана Цөх голын эрэгт орших бөгөөд орой нь хавтгай тэгш овооны наадам хийж, морь уралдуулж, бөх барилдуулдаг байсан хэдий ч өнөө атаршин мод ургасан байдаг. Энд хилийн овоо байсан талаар Цэдэн-Иш генерал над хэлсэн гэж Ө.Бавуу гуай ярьсан бөгөөд тахилгын овоо юу, хилийн овоо юу гэдгийг нягтлахсан гэж шунал хөдөлнө. Заставын даргаас

эдгээрийн учир холбогдлыг нутгийн иргэдээс тодруулахыг хүслээ.

Энэ мэтээр хилчин бид хамгаалж буй хязгаар нутгийнхаа түүхийг дараагийн хүмүүстээ уламжлуулан хэлдэггүй, зааж өгдөггүйгээс цагийн эрхээр бүдгэрч, баларч байна.

Сулинхээрийн хязгаарт явж байхад ангийн удирдлага, хамт олон Чөлөөлөх дайны ялалтад зориулж, тус ангиас Э.Халтар, Ядмаа нарын удирдсан группын Улаанцав аймаг, Бат хаалгыг чөлөөлөхөөр хил давсан болон буцаж орж ирсэн газарт дурсгалын хөшөө, самбар босгосныг сонсоод баярлав.

Энэ мэт эх оронч, хилч үүсгэл санаачлагыг бодлогоор, санхүү, хөрөнгөөр дэмжих нь зүйтэй.

- Хилээр явж байхад хилийн түүхэн газар усны нэрийг өөрчилсөн, бүдэгрүүлсэн, сэтгэл эмзэглүүлсэн тохиолдлууд тааралдах юм аа. Уламжлалт газар орны нэрийг хадгалахад анхаармаар санагдана.

Тухайлбал: Хангийн ШНБ анх байгуулахдаа “Баянбулаг” ШНБ гэж нэрлэж байсан. Хангийн заставтай андуурагдах болж газар зүйн мэдээллийн болон авто замын сүлжээнд тусгагдаагүй байна. Сыргалийн застав-Ээмэгтийн застав юм л даа. Тэнд казах нэртэй, нэршилтэй нэг ч газар байгаагүй, байх ч ёсгүй юм.

Увс аймгийн Давст сумын нутагт орших Торхилог хилийн голыг зарим зурагт Тохилогын гол, Торголык гол хэмээн орос байдлаар болон огт буруу нэрлэж тэмдэглэсэн байх жишээтэй.

Түүхэн сурвалжийг эргэн харахад, эрдэмт өвгөдийн тод төлөөлөл Ө.Бавуу гуай нартай ярилцахад их л зүйлийн

учиг тайлагдах юм. Номтын застав гэхэд л Нумт булгийн эхэнд нэгэн том нумыг тахиж байснаас “Нумт” гэж нэрлэж байсан, мөн Алтанбулагийн зүүн хойт талын уулыг бид Бүргэдэй гэж нэрлээд заншчихсан болохоос уг нь “Бүрхэтэй уул” байх жишээтэй. Уйгаржин монголоос кириллд буулгахдаа алдаа гаргасан бололтой.

Бүрхэтэй уулын өвөрт Гурван мэргэдийн Удуйд мэргэн захирагч төвлөрөн нутаглаж байсан түүхтэй гэж Ө.Бавуу гуай хууч өрнүүлсэн билээ.

Хил, хилчдийг, хилийн байгаль, байдлыг сурталчилсан “Би, бид байхын учир”, “Эх түүхийн жимээр”, “хурандаа В.Дамдинсүрэнгийн явган аялал”, “Морьт залуусын аялал”, хурандаа Баасанжаргалын хийсэн олон сайхан аяллын нэвтрүүлэг бий.

Гэхдээ л улсын хилээ, хилийн болон хил хамгаалалтын түүх талаас нь, хил хамгаалалтыг өөрчлөн зохион байгуулах онол, практик талаас нь судлах, сурталчлах хээрийн шинжилгээний экспедици хэлбэрээр хилийн судалгааны бүлэг явуулаасай гэж мөрөөддөг юм. Уг нь Монгол-Оросын хил хамтран шалгах ажлын

өмнө явуулбал ихээхэн үр дүн, ач холбогдолтой болох юм.

Газар зүйн шинжлэх ухааны салбар шинжлэх ухаан болсон түүхэн газар зүй, хилийн газар зүйн ухааныг хөгжүүлэх шаардлага нэгэнт бий болжээ.

Хилчид бид Монгол орны хамгийн үзэсгэлэн төгөлдөр, түүхэн үйл явдал өрнөж байсан газруудад алба хааж, хамгаалж байдгаас хилийн аялал жуулчлалын маршрутыг бий болгомоор байна.

Тухайлбал, Сэлэнгийн хилийн ангид ирсэн хүмүүс хилийн харуулын дэргэдэх Сайханы хөтөл-Ханын хөндий-Номтын түүхэн овоо-Буур харуулын туурь-Төгсгөө булаг-Хулан хатны хөшөө-Мэргэдтэй хийсэн тулааны самбар-Сэлэмт хөшөө-Дөрвөлжин сүмийн туурь-Дундын овоо -Алтанбулаг (Хувьсгалын музей, Булигаарын заводын туурь, Оросын консулын байшин, монголын анхны банк, бага сургуулийн барилга гэх мэт) гэсэн замналаар явбал мөн сайхан аа гээд хилийн анги болгоны хариуцсан хэсэгт энэ мэтээр аялал, эх орноо, хил хязгаараа танин мэдэхүйн замнал зохиолгож болох юм.